



Нийтилел-политиктиг солун

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 32 (16490)

2002 чылдың
МАРТ 19,
вторник

Ат салган
шагы 18.30

Садар өртөө
3 рубль.

ЧОН ШЫН ШИЛИИШКИННИ КЫЛГАН

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларының баштайгы түннелдерин үндүрген. Даңзыда кирген соңгукчуларның 65,58 хуузу соңгулдаларга киришкен. Чазак Даргазының албандужаалынга чеди кордакчының аразындан Ш.Д. Ооржак мурнаан. Шериг-оол Дизижикович Ооржак дээш соңгукчуларның 53,55 хуузу бадылаашкынын берген.

КЫЗЫЛ ХООРАЙДА СОҢГУЛДА УЧАСТОКТАРЫНДАН



Мурнунда эртип тургулаан соңгулдаларга бодаарга, Чазак Баштыңының соңгулдазы бо удаада элээн шыңгыы, кижжи бүрүзү ханы бодамчалыг, соңгулда участогунче бир-ле чугула чүвеже далашканзыг ышкаш, идепкейли-биле кээп соңгуп турганын Кызыл хоорайның Ленинский дугаары 9 соңгулда участогунун соңгулда комиссиязының даргазы Салбак Шурукаевна Седии дыңнатты.

Ленинский дугаары 9 соңгулда участогунда соңгуза чогуур кижилерниң ниити саны 2883, а алган бюллетеньнерниң саны 2300. Март 16-нын хүнүнде дүнекиниң 12 шака чедир 14 кижжи баш бурунгаар-ла соңгуп каапкан.

Чурттап турар девискээрим аайы-биле эртенги шакта барып соңгудум, ынчалза-даа көжээкиниң 6 шак үезинде бистиң участка соңгулда кайы хире чоруп турарын сонуургап баарымга, соңгукчуларның 35,9 хуузу соңгаан болду. Комиссия даргазы Салбак Шурукаевнаның чугаазы-биле алырга, кири бижидилгези ол девискээрге бар хирезинде чамдык кижилерниң ат-сывы ниити даңзыже кирбейн барган. Ынчангаш 286 кижиниң адынга немелде даңзыны тургускан. Бир

эвес оларны чаңгыс аай кири бижип каан турган болза, шаптаразының чүүлдер турбас турган. Ынчалза-даа немелде даңзыда кирген соңгукчулар-биле катый көжээкиниң 6 шака чедир соңгулда участогунга 1390 кижжи келген азы соңгукчуларның 43,8 хуузу соңгаан.

Участокта кээп турар соңгукчуларны кандызын ол дээр, 8 шактан эгелеп анык-чалызы, хар-назын аайы-биле улус хөйү-биле келген болгаш бо соңгулдада соңгукчуларның сонургалы улуг болган. Чер чедип шыдавас 54 кижжи бажыңнарынга соңгаан.

Ниитизи-биле бо участокка соңгулда шалышкын эрткен болгаш аңаа чоннун идепкейи улуг болган.

Чимисмаа МОНГУШ.

Найысылал Кызылдың сес дугаар соңгулда участогунда каш-даа соңгукчу-биле ужураштым. Оларга сес:

– Март 5-те 18 харладым. Адам башкы чораан, пенсия соонда Кызылга көжүп келген. Чурттап турар черим аайы-биле соңгулдага киришкеним бо. Өг-бүлеме хөй кижжи бис. Мен ортуна, хеймер оол дунмам онгу класста. Авам, ачам, кады төрээнерим – шуптувус бадыладывыс.

Адам мени боттарыны-биле сургаар. Херек кырында кижжи бодунуу-биле туржур.

Кызыл хоорайның №22 соңгулда участогу, хүндүскүнүң 2 шак. Республиканың санитар-эпидемиологтуг төвүнүң административтиг бажыңының бирги каздында соңгулда комиссиязының ажылы кидин түлүк. Ол хүн бүгү Тываның чурттакчы чонубиле бир деңге ук соңгулда девискээриниң соңгукчулары Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларына киржи, боттарының үнүн бээри-биле оон-моон кээп бадылааннар. Улуг албан-дужаалче кордаан кандидаттарның бүзүреттирген төлээлери болгаш хайгааракчылары хынамчалыг хайгааралды, келген соңгукчуларның боттарын база демдегеп ал олурдулар. А соңгукчулар кажан-даа, кандыг-даа байдалда чону дээш ажылдаарына кезээде белең эң-не төлөптүг кандидат дээш боттарының үнүн берип, бүзүрээриниң хуудустарын соңгулда хааржактарыне бадыргаш үнүп турду. Ам оларга сес:

ХЕРЕ БАЗЫП, ШУГЛУП ҮНДҮ

Халагжырап доктаап турбас буурул үе!
Карак чивеш аразында хая көр даан:
Азия чүрээ солангылыг чараш Тыва
Алгаг ырлыг байырда дег динмиреп тур.

Дыңна, черим, ыңдыг болбас аргазы чок.
Тыны тудуш, чүрээ тудуш көвей чону
Төре херээн баштазын дээш Шериг-оолду
Төдү чыгыы соңгуп алды, байыр ол-дур.

Шилиишкениң үезинде кандыг болчук:
Чирик дуглаар күзелдиглер көвүк шуурап,
Ол-бо чүве четпес-тир деп «кузум» кудуп,
Ону-мону кылыр мен деп аазап туржук.

Эрге-дужаал, ямбы дээнде дарга-бошка
Эдер сөзүн сула салыр, черле ыңдыг.
Кандыг кижээ салым-чолун бүзүрээрин
Хамааты чон боду шилип соңгааны бо.

Төре херээн тыва черге улай-улай
Төрөпчилеп бодарадып чүткүп келген
Хемчик оглу алызындан салымныг бооп,
Хере базып, чоргаар девип, шуглуп үндү.

Эрткен өйнү деңзигүүрлеп магадылаар –
Эгүүр шагдан угаадыгны магадылаан
Келир өйже, даарта хүнче көрүүшкүннер
Кедилег-дир, херелденип чырып кээр-дир.

Сагыш-сеткил илерели – чагаа-хораа,
Чаңгызын-даа халас ытпас, — чагыым ыңдыг.
Ынаньш-даа, бүзүрел-даа – шупту ында.
Ындын бодаан чагай күзел, чырыгкы ол.

Чоннун часпас шилээнинге үнүм кадып,
Бодум хуумда Шериг-оол дээш бадылаан мен.
Өөрүнчүг езулалче чалавытса,
Өргүүделим өрү тудуп, номчуп бээр мен.

Күстүгүр САТ.

черле чок.

Арткан кордакчылар эвээш эвес-тир. Оларның дуржулгазын каттыштырарга-даа, Шериг-оолдуунга кайын чедер ийик.

Келир беш чылга идегеп артым. Дараазында соңгулдалар база саадаар эвес. Ол шаг-үеге чедир амьдырал-чуртталга черле чүгээртээр. Шаг-үе, олча-ажык колдуунда кижиниң бодундан хамааржыр – деп, хоочун соңгукчу Кызыл-оол Монгуш бодалын меңээ илеретти.

Бадылдай НАРАДЫ.

Светлана МОНГУШ, культура ажылдакчызы: — Мен бо соңгулдаларга Тываның бирги Президентизи чүгле Тывада эвес, Россия Федерациясында билдигир политик, харысалгалыг, негелделиг, чурумнуг, бедик угаан-сарыылдыг кандидат Шериг-оол Ооржак дээш соңгудум. Мен III Ооржакты бадылап тура, Тываның келир үезинге ам-

(Уланчызы 2-ги арында).

КЫЗЫЛ ХООРАЙДА СОҢГУЛДА УЧАСТОКТАРЫНДАН

(Төңүзү. Эгези I-ги арында).

даа улуг сайзыралды кылып, бурунгаар көрүштүг а жылдакчы деп чүгөгө бүзүрээним ол.

Орлан ДОНГАК, студент: — Соңгулдаларда хей кандидаттарның киржип турары — республикада демократтыг хөгжүлдениң бир херечизи-дир. Ынчангаш кижги бүрүзү шилилгени кылып, соңгулдага киришкени чугаажок. Мен бодум хуумда кандидаттарның программаларын-даа, үндүрүп турар солуннарын-даа кичээнгейлиг номчуп, деннелгелерни кылып, бодумнуң кандидадым дээш бадылаашкына кириштим. Ол мээң хамааты хүлээлгем-даа. Ынчангаш Чазак Даргазынче соңгулдаларга Ооржак эртсин деп бодалым ол.

Кызыл-оол ОНДАР, пенсионер: — Көдээге тургаш чаа келгеним бо, эш Ооржак дээш бадылаар мен. Ол дээрге канчаар-даа аажок улуг арга-дуржулганы мөөннеп алган, харылзаазы быжыг ажал-агыйжы-дыр.

Алик МОНГУШ, ажал чок: — Бо соңгулдаларга мен бистиң Тывавыска бүгү талазы-биле экижишкени болзун дээш, ол дээш туржуп турар анык политик Шолбан Кара-оолду соңгудум. Ол кымга-даа билдинмес тургаш, Дээди Хуралдың депутаттыгынче соңгуттуруп, удаваанда ооң Даргазынча бүзүрөткөш, бодун көргүзүп шыдаан анык политик деп санап турарым ол. Ынчангаш Тывага өскерлиш-киннерни манап, аныктарга ажалчы олуттар тышты бээр ирги бе деп идегелим салып турарым бо.

Бо чүгле соңгулдага киржип келген 4 соңгукчунуң үзел-бодалы-дыр. Ол хүн ниитизи-биле кызылчылар соңгулдага улуг сонургал-биле киржип кээп турарын эскердим. Чүге дизе ол үеде соңгулда бюллетени алыр дээш оочурлай турупкан соңгукчулар-даа элээн турду.

Айлаң МОНГУШ.

Март 17-де Кызыл хоорайның Рабочая № 8 соңгулда участогунга соңгукчулар идепкейлиг киришкен. Кара даң бажындан орай кежээге чедир соңгукчулар соңгулда участогунга удаа-дараа кээп, бодамчалыг, угаан-сарыылдыг соңгуп турар болду.

Эртенгиниң 10 шак үезинде улук соңгулда участогунга бадылаары-биле келген кижилер соңгулда кабиназынче мырыңай ээлчежип туруп алган болду. А соңгааш үнүп турар кижилер кандыг-даа корум-чурум үревейн, харын-даа бот-боттарынга чайлап берип, «Эки соңгаан бе?» деп айтыржып турары чоннуң хей-адының бедик көдүрлүшкүнүн херечилеп турар.

Соңгукчу **Аркадий ОНДАР-НЫЦ** соңгулдага хамаарыштыр меңээ чугаалаан бодалы мындыг: «Келир беш чыл иштинде эки амьдырап болурунуң аргазы бардыр. Бир эвес бис, соңгукчулар, идепкейлиг бадылаар болзувусса,

ийи дугаар соңгулдалар болбас. Чаңгыс аай Чазак Даргазын соңгуп алганы дээр, оон башка хей. Удавас чер ажалы кылып үе келир болгай. Соңгуткан Дарга часкы тарылга ажалын дүрген эгелезин».

База бир соңгукчунуң бодалын манаа кирип көрейн.

—Мээң адым **Владимир КУЖУГЕТ**. Бо соңгулдалар арай дүшкүрлүг бооп тур. «Хирлиг» политтехнологияны ажыглап, бот-боттарын бактажып, аткылажып турар-дыр. Ооң биске ажы чок. Чон мерген угаанныг болдур ийин. Багай чүвени эскерип, эки чүвени демдеглей шаап ап турар.

Игорь ДАМДАК.

Кызыл хоорайның Медицинский соңгулда участогу. Март 17-де маңа соңгулда үезинде участоктуң кежигүнү Марина Тасооловна Монгуштуң дыңнады-биле алырга, соңгукчуларның хей кезии ол үеде чедир соңгуп каапкан, чон соңгулдага идепкейлиг киришкен. Бо 10 дугаар участокка республика эмнелгези, эмчи училищези, Титов, Рабочая, Рихард Зорге, Оюн



Күрседи, Кечил-оол, Чехов кудумчуларының кезек бажыңнары хамааржыр. Ынчангаш соңгукчуларның аразына чаа 18 харлааннар, назы-хары улгаткан кырганнар дээш, улус-ла хей болган. Мен анык соңгукчуларның бирээзи-биле чугаалажыр аргалыг болдум.

—Март 10-да 18-тептим. Бо соңгулдага киржип, Тываның Чазак Даргазын соңгуп анык соңгукчу болганымда, Тыва хөгжүзүн дээш Ш.Д. Ооржакты соңгудум. Мээң кириген бичи-да бол, үлүүм бар дээрзинге чоргаарланым мен. Ш. Кара-оолду деткиксээн мен, ынчалза-даа Шериг-оол Дизижиковичиге

бүзүрээр болгаш ону хүндүлээр мен — деп, анык соңгукчу **Буяна Хомушкү** чугаалады.

—Мен Ш.Д. Ооржактың кандидатуразын деткип бадыладым, өске кандидаттарның хол салдырмай чон мурунга эки ажалдаарын күзээр-дир мен. Мен төрелим-даа эвес, чаңгыс чер-чурттуум-даа эвес, анаа шыырак

хоочун кижги боорга, Ш.Д. Ооржакты соңгуп тур мен — деп, адын чажыт арттырып алыксаан Ооржак фамилиялыг соңгукчу меңээ бодалын ажалткыш барды.

—Чаа-ла акша-шалың үезинде үнүп эгелеп бар чорда, өске кижги соңгуп алыр болза, та чүү болур, ынчангаш мен Ш.Д. Ооржак дээш соңгудум. Мээң адымны долузу-биле бживес силер — деп, И. Оюн чигзинген чайгылышкынарнын илередип тура, диледи.

Айлаң ДАРЖАА.

Март 17-де бодумнуң бүзүрөп турарым кандидатты соңгуп дээш «Спутник» № 31 соңгулда участогунга чедер бердим.

Ук участоктуң соңгулда комиссиясы турары ИХЯ-ның транспорт ажал-агыйжының конторазынче соңгукчуларның шуужуп турары аттыг болду. Оларның-биле каттыжып алгаш, соңгулда комиссиязының турары өрээлче кирип келдим. Ук өрээлди соңгулдалар чорударына таарыштыр дерээни эки болду. Кыдында хана дургаар сандаларда ТР-ниң Чазак Баштыңының албан-дужаалынче кордакчыларның хайгааракчылары олурлар. Олар соңгулдаларның кан-

чаар чоруп турарын кичээнгейлиг хайгаарап олурлар. Өрээлде узун дургаар салып каан столдар артында соңгулда комиссиязының кежигүннери келген соңгукчуларны хүлээп ап, оларга соңгуп бюллетеньнерни берип турлар. Мен база-ла бюллетеним алгаш, хос турган кабинаже кире халыдым. Бүзүрээрим кандидат-

тың адының дужунда хана-карак иштинге «галочка» шыя тыртып кагдым.

—Соңгукчуларның кээп турары эки-дир. Дем кезек када шуут шуужуп турдулар. Хей кезии кээп каапкан-на боор, ам харын ууруксууруктап эгеледи — деп, ТР-ниң Чазак Баштыңының албан-дужаалынче кандидат Ш.Д. Ооржактың бүзүрөттүргөн кижизин Т.Х. Монгуш чугаалады.

Ол ышкаш кожууннарга, суурларга, чурттакчылыг черлерге соңгулдалар бедик, организастьг деннелге эрткен. **Борис БОРБААНАЙ.**

дык черлеринге немец кас демдектерни чураан.

Европа эвилелиниң киржикчилери күрүнелерниң удуртукчуларының шуулганы бооп турда, экстремисчи бөлүктөрүнүң чүс-чүс талалакчылары чыскаал кылгаш, корумчурумну хажыткан. Полиция карак чажы төгүлдүрер газты ажыглаан, элээн каш кижги балыгланган.

Россияның Төп банкызының (ТБ) даргазы Виктор Герашенко албан-дужаалындан дүжерин дыңнаткан. — Банк реформазының дугайында хоойлу төлевилелинге таарзынмай тур мен — деп, ол бодалын илереткен. Президент В. Путин ону хүлээп алган соонда, бо айтыргыны шиит-

пирлээрин Күрүне Думазында дааскан.

Өнүг металлдар оорлааш, даштыкы чурттарга улуг өртөккө садып турган үптөкчи 4 бөлүктү Липецк областа сойгалаан. Чаа шериг самолеттарның кезектерин оорлап турган шериг албанныгларны илереткен. Бо талазы-биле ийи кеземче херээн оттурган.

Литваның девискээрин тавартыр туткан электри шугумунуң ажылы соксап болурун барымдаалааш, амгы үеде Калининград областа хат күжү-биле ажалдаар бичии электри станцияларын тудуп эгелээ.

(АГЕНТИЛЕРДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).



Сөөлгү шакта

Россия Федерациязының президентизи В.Путин Украинаның болгаш Молдавияның президентилери Леонид Кучма, Владимир Воронин-биле журашкаш, Приднестровье чоогунуң айтырыын шиитпирлээриниң аргаларын чугаалашкан. Президентилер үш күрүнениң аразында садыг-экономиктиг харылзааларны калбартырын, бо талазы-биле экономиктиг хостуг зоналарны тургузарын чугаалашкан.

Ирак АКШ-тың терро-

ризмге сылдагалаан халдаашкынынга удур туржурун шиитпирлээн. Бот-догуннаан, хамаарышпас күрүнеже терроризмге сылдагалааш, халдаары дээрге мусульман бүгү күрүнелерге халдааны ол болур деп Иракта санап турар. Ирактың президентизи Саддам Хусейни ооң политиказынга удурланган 400 хире офицерлерни ажыглааш, Саддам Хусейни узуткаар планын АКШ-ка чогаадып алгаш, белеткеп турганы база илерээн.

Эрткен дыштаныр хүннер-

де Россияның хоорай, суурларына чоннуң массалыг селгүүстээшкени болган. Ол хүн шажын-чүдүлгелиг кижилер бот-бодунга өршээл көргүзүп, сагыш-сеткилин арыглаар. Масленица дээр ол хүнден каш хонук иштинде кадыг аш-чем, балык аймаа чивес, аргалыг-ла болза чымчак блиннер чири чаңчылчаан.

Берлинде Совет Армияның дайынчыларының тураскаалын билдинмес идегеттер чүдеткен. Тураскаалдың чам-



ПЕДАГОГИКА

Саналдар, бодалдар

Идегел-биле

БУЯНДАН КӨРГҮЗҮП КӨРҮҢЕР

Бистиң суурувус Баян-Кол — Тываның баштайгы суурларының бирээзи. Суурнуң бажыңнарының хөй нуруузу кухнялыг, чаңгыс өрээл бажыңнар колдаан. Аңаа хомуудааш канчаар, бистиң ада-өгбелеривис хөй ажы-төлүн кидис өгте чайның изии, кыштың соогу дивейн азырап өстүрүп чораан ышкажыгай.

А мээң хомудалым мындыг. Суурувуста 2 каът делгем, чараш школагы бис. Кабинеттери улуг болгаш амгы үеге дүүштүр дериттинген. Компьютер клазын безин дерип алган. Бо чараш школагы 1985-86 өөредилге чылында ажыттынып, бистиң келир үевис болур ажы-төлдү, эртем-билии-биле чепсеглеп, чаа час кээрге-ле, бодунуң доозукчуларын амыдыралдың делгем оруунче үдеп чор ийин.

Бо школада кандыг школадан көшкөн деп бис? Ол школагы чылыг, чырык, арыг-силиг, амгы школагыстан бичий-даа дудаар чүвези чок. Харын-даа амгы школагыстан аңаа хөй өөреникчилер өөренип турду. Суурнуң уруг-дарыы ол үелерде хөй,

кабинеттерлиг буянның школагыс ээн калган, сөөлгү үеде ханалары арткан тур ийин, мунгаранчыын.

Хайыраан тудугну, хайыраан школагысты

Баян-Кол суур найысылал Кызылдан шоолуг-даа ырак эвесте суур болгай. Ол хире төп чанында хирезинде школагыста кичээлдер, бөлгүмнерден еске солун чүве чок. Ырлаар, танцлаар, чургуур уруглар школада өөреникчилерниң улуг кезии. Ындыг чараш күзелдерин боттандырып алыр дээш уруглар кайнаар баарыл?

Шыырак улус ажы-төлүн өөредири-биле чергелештир ырлаарыңга, танцлаарыңга, хөгжүмгө өөредип алыр дээш Кызылче аппаары көвүдээн, ооң уламындан школада уруглар санының эвээжеп турарының бир чылдагааны ол.

ынаар, мынаар деп шимчээшкн чок, ол хамаанчок бистиң школагысче уруглар өөренип кээп турду. Кожавыс Терлиг-Хая суурга орус ортумак школа турган, ынчангаш ол суурнуң тыва өөреникчилери база бистиң ынчангы школагысты доозуп үнүп турдулар. Школа ийи ээлчегге 600 ажыг ажы-төлдү өөредип, оларны янзы-бүрү эртемниг кижилер болурунга белеткеп үндүргөн. Шынап-ла, ол школадан үнген улус бистиң улуг чуртувус Россияның черчер булуңнарында чурттап чорлар. Чүге дизе шаанда Баян-Кол интернационалчы суур турган болгай. Чаңгыс каът бичии школагыс бир өөредилге чылында-ла 600 ажыг оолдар, кыстарны өөреникчи олуттарга олуттуп өөредип турган. А амгы улуг школагыста чүгле 300 өөреникчилер өөренип турар. Ол ажырбас, ол үениң бурууздур.

Ам база катап эрги школага эгилеп келилинер. Ол школа ам канчап барган? 1985 чылдан 1997 чылдарга чедир школаның интернады бооп, чоннуң ажы-төлүңгө ажыын көргүстү. 1997 чылдың күзүнүнден эгелеп бо хүннерге чедир хөй өөренир

Анаа-ла ээн турар школагысты катап диргизип, ажы-төлүвүстү амыратсывысса чүл, баян-колчулар? Бо эрги школагыстың-даа, амгы-даа школагыстың хөй-хөй эртем-билигилгил улуг ажылдарда ажылдап чоруур сургуулдары кайы хөй. Олар харын уруг-дарыгга дуза кадып, буян кылыр ирги бе дээш, бо чүлдү бижип ор мен. Суурнуң чону бо тудугну катап тударыңга дөмей-ле улуг дузаны көргүзөр дээрзинге идегээр мен. Чагырга чери, совхоз дирекциясы, эмнелге, садик коллективтери дээш аан. Чудуруун чудук алдынче суккан эвес, ийи холдарывысты берзенипкеш, хайыраан буянның школагысты септээш, еске чондан чүвүс дудай берген бис, уран чүүл школагыстан ажыдып албас бис бе? Ыңчалза талантылыг ажы-төлүвүс өөрүүр, чурум үрээр чай-даа чок апаар. Ында-мында чурттап чоруур балдырлыг чаңгыс чер-чуртууларывыс бо чүлдү номчааш, ажы-төлге дуза кадып, буянның холдарын сунуп келир боор деп идегеп артым.

Клара НАЙЖАП,
Кызыл кожун.

БАШКЫНЫҢ БАШТАЙГЫ НОМУ

Ирбен-оол Доржуевич Тюлюш бичиизинден тура уран чүүлге сундулуун көргүзүп, дыңнаан чүүлдерин сонуургалбиле шингээди ап чораан. Өөреникчи чылдарында-ла тыва чогаалчылар Степан Сарыг-оолдун, Салим Сюрюн-оолдун шүлүктөрүн, басняларын, чечен чугааларын школа, клуб сценаларындан артистерзиг аяныг номчуп, ада-ие, эш-өөрүн кайгадып чорааш, Хандагайты ортумак школагыс чедишкниг дооскан. Кызыл хоорайга ажыттылган хөгжүм училищезинче кирериниң шылгалдаларын дужаагаш, өөрлери, амгы үеде ат-сурагылыг композиторлар: Каадыр-оол Бегзи, Дагба Санчыт, Мөрген-оол Нурсат, баянистер Алексей Дандар-оол, Маадыр-оол Борбаанды олар-биле, 1960 чылда өөренип кирген. Училищеге 2 чыл өөренгеш, Польшага танк кезээнге үш чыл шериг хүлээлгезин үлегерлиг, эки эрттиргеш, 1967 чылда училищезин чедишкниг доозуп, хуваалда аайы-

биле өскен-терээн Өвүрүңге ажылдай берген.

Ирбен-оол Доржуевич Хандагайтының музыка школагыска бир чыл ажылдап чоруй, дээди эртемниг мал эмчизи Саара Ырышовна Монгуш-биле өг-бүле тудуп, аас-кежиин чүглей берген. Ооң баштайгы ырызы чаңгыс чер-чурттуу Монгуш Доржуунуң “Күштүг күзел” деп шүлүүңгө бижиттинген. Бирги бо ырызы хөгжүмчүнүн хөңүн улам сорук кирип, идиг бергени чадавас, “Хүлбүс аткан черинден хүннүн айнаар” дээн ышкаш, ырларны улай-улай биживишаан, Чөөн Сибирьниң күрүнениң культура институтунче кирип, ону 1974 чылда чедишкниг дооскан. Амгы үеде Кызылдың башкы училищезинде ырым-музыка башкылап чоруур. Ол ийи оолдун төлөптүг адазы, амдызында ийи өпояларның кырган-азазы.

Композитор колдуунда бичии чаштарга болгаш школагыларга ырларны бижип турар. “Дуңмам”,

кавай! Бүгү-ле дериг-херекселдери четче. Ааткыш баан дүре туткаш, кавайның кырында салып каан. Ооң бир ужунда быжыглай шарып каан ийи адыр баштыг илбектээжи безин бар. Хар, чаас, хүн дегбес кургаг, мунгаш черге чыткан

КАВАЙ
(Чечен чугаа)

болгаш ыяжының, багларының өңү безин шоолуг өшпээн.

Чүгле харын чаш уругну чылыглар пөс болгаш алгы шызыллары, дөжээн күске, күжүгеннер хээндектеп, үттеп, багларын, кавайның ыяжының эриктерин чирийти хемиргилеп каан.

Кавай... Та чеже чылдар иштинде эдилеп келген, чеже салгалды дамчаан, чеже кижиниң бичиизинде өпейледип өскөн кавайы. Бо буянның эдилелдин иштинге авазының өпей ырызын дыңнап өскөннерниң та чежези чырык чер кырында, көк дээр адаанда чурттап чоруур, та чежези “дываажаң оранынче” чана берген чүве. А бо кавайны чүге куй иштинде чажырып кааныл? Тывызыксыг айтырыг. Ол аразында кырган-авамның ачам биле авамга: “Уруг-дарыңнар кавайын кайы хамаанчок үндүр октай бербей, эңмелеп-секселээш, таптыг черге чажыра суп каңар” — деп органын сакты хонуп келдим. Ооң соонда бир хүн авамның: “Улуг-даа улус, уругдарың-даа кавайга-ла өскөн чүведир. Уруглар өзүлдезинге шаптыктаар, хоралыг чүве” — деп та чүңү тып алган эмчилер бо” — деп шугулдаксап, бистиң өскөн кавайывысты камны кончуг аялап, шарып органын база сактып келдим. Бистиң ааттынып өскөн кавайывысты ооң соонда көөрүмгө, бажыңы-выстың кырында, крыша адаанда

“Авам”, “Кырган-авам”, “Бызаам”, “Садигимче баар мен”, “Кулунчак” дээш, оон-даа еске ырлары школа, садик чаштарында нептереп тарай берген.

Төрээн чуртунга оон каас-чараш бойдус-чурумалыңга изиг ынакшылын “Тыва”, “Торгалыг”, “Ак-Чырааның аялгасы”, “Аянгатым”, “Чедер курорт” дээн ыш-каш чогаалдарында Ирбен-оол Тюлюш илередип алгап-йөрээп турар.

Ооң чамдыкта чаш уруглар дег чаптанчыг аажы-чаңы эштериниң кочу-шоодун-даа оттура бээр: музыка чогаалдарының дүрген, оожум темпелерин айтыр дээш, “шыңгы”, “дерзин” дээн сөстөр бижип тургаш, “Шыңгы” деп шоло атка четкен чери база бар.

Ирбен-оол Тюлюштун “Амыдырал делгеминче” деп баштайгы номунда 80 хире ырлар парлаттынган

Каадыр-оол БЕГЗИ,
Кызыл хоорай.

брэзент пөс-биле ораагаш, азыг черде салып каан чылдар чораан. Ол үеден бээр хөй-ле чылдар эрткен. Амгы үеде еске черде ажылдап, чурттап чоруур болгаш кавайывыстың бажыңывыс кырында бар, чогуң билбес мен. Ынчалза-даа кавай ышкаш буянның эдилелди кым-даа үревес, чуду-кара-лаваас дээрзинге бүүрөп чоруур мен. Мен-даа, акы-угбаларым, авам, ачам, өгбелеривис-даа тыва кавай иштинге өскөн. “Кавай — мал ажылыгылыг, өглерге чурттап чораан көшкүн чоннуң эдилели. Одар-белчири, турлаг-хонаштар солуп кежерде чаш уругларын кавайыңга үңгерип, эзер бажыңга салып алгаш чоруруңга уругларның дурт-сын, мага-бодун шын хевирлеп өстүреринге, сооктан камгалаарыңга эптиг эдилел” — деп авамның чугаалап олураыңга чөпсүнер кижжи болдум.

Кавай. Шаандакы тыва кавай. Сени ыңдыг-мындыг деп буруудадып шыдавас мен. Чүге дээрге өгбелерим, ада-ием, акыларым, угбаларым, даайларым, күүйлерим, бодум-даа сээң иштинге тааланчыг уйгувус удуп, авалары-выстың өпей ырызын дыңнап өскөн бис. Амгы үениң кавай иштинге эвес, чөргөк иштинге өскөн кижилеринден дурт-сын, эът-хан талазы-биле-даа дудаан чүвевис чок-ла-дыр.

Шылжагта чыткан тыва кавай! Сени дүвүредип, иштиң чыңчер-левес мен. Сени эдилеп чораан кижилер сени хүндүткел, чоргаарал, хараадал-биле мында эккеп суккан боор деп бодап олур мен. Чыткан черинге хөй-хөй чылдарның иштинде үрелишкн чок чылды көр. Канчап бил-лир, кажан-бир шагда кижилер база сени мен дег тып алгаш, ада-ие, өгбелериниң төөгүзүн, эрткен-барган үелерин эргий бодап сактырлар боор.

Эрес-оол МОНГУШ,
Башкы.
Хандагайты суур.

Көдээде чаартылгалар

БОТТАРЫНЫҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

• Чөөн-Хемчик кожуунун Теве-Хая суму чагыргазында •

Чуртту хөме алган экономика кризис болгаш чаа рынок экономиказынче шилчип киригени республиканың ажил-агыйының бүгү адырларын буураарына, чурттакчы чонун амыдыралының деңгелин кудуладарына чедирген. Ол Теве-Хая сумузун оюп эртпээн. Суму чагыргазының удуртулганы-биле бот-башкарнып тургаш, азы бодунуң күжү-биле бергелерни алып эртер, ажыктыг чаа чүүлдерни кылып ап болур арга-курлавырлар бар деп түннелди үндүргөн. Чаа ажил-херекти суму чагыргазының даргазы хөй чылдарда бо албан-дужаалга ажилдаан байлак арга-дуржулгалыг, чаарткычы, чогадыкчы бодалдарлыг, организаакчы талантылыг Елизавета Содунаевна Грачева удуртуру-биле холга алган.

Төлчүткөн турган уругларның ясли-садиктерин, эмнелге пунктузун, ортумак школаны, библиотеказын, Культура бажынын суму чагыргазының эргезинче 1998 чылда шилчиткен. Тодаргайлаарга, мурнунда төптен акшаландырып, дериг-херекселдерни хандырып турган болза, ону суму бодунуң күсели-биле харыылаар кылдыр чурумчуткан. Акша-төгөрик чок, барааннар, дериг-херекселдер ховартаан, өрте-үнези аастаан үеде социал адырның үстүнде адаан албан-черлерин хандырылары дыка берге болган. Сумунуң кирип алып орулганы чүге-даа чедишпес. Ынчалза-даа ону алып эртеринин аргазын тып ап шыдаан. Тараа, ногаа культураларын, картофельди тарааш, оон багай эвес дүжүттү өстүрүп алгаш, ону сайгаргаш, оон кирген орулганы-биле боттарын боттары хандырынып турар болу берген. Мооң түннелинде чаңгыс-даа албан чери хагдынмаан, харын-даа ажылын эде тургузуп экижиткен. Шынап-ла ындыг. Школага, уруглар садигинге, библиотекага, эмнелгеге кире бээрге, чылыг, чырык, арыг-шевер, көрүштүг кылдыр каастаан, корум-чурумнуг. Бо бүгүнү көргөш, кижиниң сагыш-сеткили өөрүүр чорду.

Теве-Хая ортумак школазында (директору Р.Т. Түлүш) 300 ажыг өөреникчи бар, мында өөрөдиге-кижизидиге ажылын экижидеринге таарымчалыг бааза тургустунган. Бо чылын компьютер клазын ажыткан. Ольга Содуна аттыг Культура бажыны сандараашкындан уштунгаш, ам чоннуң культурлуг дыштанылганын эзулуг оода болу берген. Чаш-Уруг Монгуш библиотеказын чаарты эде дерээн, ном фондузу өскөн, номчукчуларның саны көвүдээн. Каш чыл мурнунда 260 номчукчу турган болза, ам 708 четкен. Номчукчуларга он муң ажыг номнарны, солуннарны, сеткүүлдерни тарадып турар. «Хүлүмзүрүг» уруглар садиги бичи чаштарга таарымчалыг дериттинген, ында келир үениң салгакчылары тодуг-догаа, омак-хөглүг өзүп оларлар. Сумунуң эмнелге пунктузунуң (эргелекчизи А.В. Комбулдай) ажилдакчылары чурттакчы чоннуң кадыын камгалаар ыдыктыг хүлээлгезин ак сеткилдиг күүсөдип турарлар.

Социал адырның үстүнде адааным болгаш өске-даа албан черлери төптен кандыг-даа акша-көпөөк дузаламчызын албайн, боттарын боттары хандырынып тургаш, ажил-чорудулганын экижидип шыдаан. Чүгле кожуунда эвес, харын республикада дээр ажилдырларга санадып турар.

Суурга мурнунда кожуунуң хереклекчилер ниитилелиниң чаңгыс магизини турган. Чоннуң аш-чем, үлетпүр бараанна-



Культура бажының ыраажызы Ай-Демир Дудуй-оол.

рынга негелделерин хандырып шыдаайн келген. Рынок экономиказынче шилчээн соонда, ам он ажыг магазин ажилдап турар. Сайгарлыкчылар хереклекчилерге эргежок чугула барааннарны сөөртүп эккеп, хандырылганы экижиткен.

Аш-чем аймаа ховартаан, өрте-үнези улгаткан, акша-көпөөк чок рынок экономиказынче шилчилгениң хоозураан чылдарында чурттакчы чонну аш-чем аймаа-биле хандырынып кончуг берге айтырып турган. Чон азырадыкчы чорукка өөренип калганындан боттарының күжү-биле продукция бүдүреринче сагыш салбастан. Ону алып эртери-биле бодун боду хандырынырының программазын Чөөн-Хемчик кожуун болгаш суму чагыргалары ажилдап кылган. Бо чугула хемчегни амыдыралга боттандыра дээш Теве-Хая суму чагыргазы шудургу ажилдаан. Суму даргазы Е.С. Грачева боду ыңай-бээр чоруп, сурагланып, тыптынып тургаш, кывар-чаар материалдарны, тараа, картофель үрезинин сөөртүп эккелгеш, өг-бүлелер тарып алып ажылды организаап кирген. Баштайгы чылда чүгле он өг-бүле тараа тарып алып күзелин илереткен. Олар чагай дүжүттү өстүрүп алгаш, өске-лерге үлегер-чижээн көргүскөн.



Теве-Хая суму чагыргазының даргазы Е.С. Грачева.

Дараазында чылдарда күзелдиглерниң саны өскөн. 2001 чылда 180 ажыг өг-бүле тараа культураларын тарып, оон өстүрүп алган дүжүдү-биле боттарының хергелелин хандырган. Артыкшылдыын саткаш, орулганы кирип ап турар. Амгы үеде сумунуң колдуунда өг-бүле бүрүзү тараа-биле хандырынып.

Суму чагыргазы боду тараа, картофельди тарааш, оон өстүрүп алган тараазын, картофельдин чединмес өг-бүлелерге, хоочуннарга, инвалидтерге үлөп берип келген.

Чурттакчы чон чүгле тараа, картофель тарып турар эвес, ногаа аймаан хөй-бүлелерге өстүрүп ап турар. Ол ыш-каш чоннуң хуу малының баш саны каш катап өскөн. Каш чыл мурнунда суурга бода малды чаңгыс кадарчы кадарып турган болза, ам оларны үш кезекке үскөн, кадарчыларның саны көвүдээн. Теве-Хая сумузунуң чурттакчылары азырадыкчы хөндөн уштунгаш, боттарын боттары хандырынып, амыдыралын хүн келген тудум-на экижидип турар.

Кожуунда бодун боду хандырынырының талазы-биле сумулар аразында мөөрейни организастан. Бо хемчег ажыктыг талазын көргүскөн. Ооң түң-

нелин чылдың-на үндүрүп, тирикчилерни шаңнап турар. 1999 чылда бир өг-бүлөгө 26 кг тараа, 256 кг картофель онаажып турган болза, 2001 чылда бир өг-бүлөгө 495 кг тараа, 500 кг картофель онаашкан. Теве-Хая суму чагыргазы бо мөөрейге чылдың-на шаңналдыг черни ээлеп келген.

Теве-Хая суму чагыргазын 1988 чылдан бээр Е.С. Грачева даргалап турар, бо үениң дургузунда ажылынга ажыктыг хөй чүүлдерни кылган, арга-дуржулганың Чазак Аппарадынын организаастыг ажил талазы-биле эргелели Теве-Хая суму чагыргазының ажил-чорудулганында өскелерге нептередип болур ажыктыг дуржулга барын барымдаалап көргөш, аңаа дуржулга нептередип төптү ажыдарын саналдаан. Ол деткимчени алган. Ооң байырлыг ажыдышкыны февраль 22-де болган. Орта республиканың барыын зоназының чеди кожуунунуң суму даргалары киришкеш, Теве-Хая сумузунуң дуржулганын өөренип көргөн, арга-дуржулганын солушкан. Семинарның киржикчилери Теве-Хая сумузунуң ажылында эки чүүлдер барын демдеглээш, оларны ажил-чорудулганынга ажыглаарын, нептередирин чугула деп санааннар. Барыын зонаның сумулар даргалары үе-үлөп маңаа чыгып келгеш, арга-дуржулганын солчуп турарын дугуржуп алган.

Теве-Хая суму чагыргазының хүн бүрү кылып турар ажылының ачызында суурда чаартылгалар бар болу берген, чурттакчы чон көдүрлүүшкүннүг ажилдап турар. Бо болза суму даргазы Елизавета Содунаевна Грачеваның билдиги удуртулганының ачызында боттанган, моон соңгаар-даа эки чүүлдер кылдынар. Ооң күш-ажылчы чедишкенин үлөп көргөш, «Тыва Республиканың хүндүлүг ажилдакчызы» деп атты тывыскан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Авторнуң тырттырган чурктары.



«Хүлүмзүрүг» садиктин кижизидикчи башкызы Кара-кыс Чүлдүм уруглар-биле.



Библиотека эргелекчизи Чаш-Уруг Монгуш (солагай таладан үшкү) номчукчулар-биле.



ЧЕРНИҢ КЕЖИИН ЧЕТТИРЕР ДИЗЕ...

Рынок экономиказының берге чылдары эгелээни-биле бойдус камгалалының айтырымы чидин-биле тургустунуп келген. Тыва — бойдус байлаа-биле кайгамчык курлавырлыг чер-дир ийин. Берге чылдарда ооң тоттунмес байлаа дыка хой чоппу кемгерип, хепкерип келген. Ол дугайында бистиң колдээ бижикчилеривис чоргаарал-биле бижип турарлар. Бойдустуң байлаан тоттунмес деп база чугаалап шыдавас мен. Бир эвес оңу шып эвес ажыглан, тотчеглекчи езу-биле оорлап кээр болзувусса, ол тоттунмес байлаавыс топун, узуткаттынын болур. Ынчангаан торээп бойдуска чүрээвистен ынакшыр ужурулг бис.

Тожунуң Азас, Эрзин, Тестин элестиниң изиг ховулары, Таңдының Чагытай холу, Балгазының хадылары, Сүт-Холдун Хан-Дээр тайгазы, Сүт-Хол, Моңгун-Тайганың мөңгө менчи доштары, Бай-Тайганың Кара-Хол, Улуг-Хеминиң, Хемчининиң ыйгылааштары тыва кижиниң чоргааралы болур ужурулг.

Тывада делегей депселдиг онза камгалалдыг черлер шилип алдынган, делегейниң Кызыл дентеринче кирген дириг амытаннар болган үнүштер бар. Тываның бойдузунга тус чериниң чурттакчыларының хамаарылгазы онзагай болур ужурулг.

Удавас хар эрин, чер карарып, курган эгелээрге, орт айыылы бисти дүвүредип кээр. Чылдың-на чазып болуп турар орттерге хой арга-арыг, кат-чимистиг черлер орттеппи, черлик дириг амытаннар олуп, бойдуска эгиптинмес когаралды чедирин турар. Торээп черивиске мөгейин, ооң эгээртинмес байлаан камгалаар дээш кижжи бүрүзү бойдустуң бижиттинмес хойдузун сагын, оңу үнелээр ужурулг. Часкы орттерин болдурбазының талазы-биле соңгаарладың болбас хемчеглерин тус чериниң удуртукчулары алыр ужурулг. Черниң кежиниң четтирер дизе, серемчилелдиг болурун утнаалыңар.

Чагаалардан

КЫМ СЕН, ИНСПЕКТОР?

Тываның арга-арыг ажыл-агыйлары 1946 чылда тургустунган. Ол үеден бо хүнге чедир ооң ат-базы дыка-ла ескерилген, эргелел, комитет, каттыжышкын, яамы... Ам дедир чуглуп баткан. Арга-арыг ажыл-агыйларының инспекторларына берип турган шынзылгаларның өңдерин кижжи санап четпес. Ону эдилеп-даа келдим. Кажан чурт рынок экономиказынче кирип, хамык ажыл-агыйлар тоо-быдарап, хуужуттунуп, буурап дүжүп келирге-даа, республиканың он ажыг арга-арыг ажыл-агыйлары бут кырында.

Эрги техниканы септеп-селип, кывар-чаар материалдарны тыптынып ап, хөй акша-төгерик-даа негевейин, ажыл соксадып, митингилеп турбайн хүлээлгевис күүседип келдивис. "Мал-даа болза ээлиг, малгаш-даа болза суглуг" деп тыва улустуң үлгер чугаазы бар. Ам дээрзинде дириг турар арга-арыгга чаңгыс ээ херек. Бисти хайгаараар, контрольдаар чер тыптып келген. Ол Бойдус курлавырларының талазы-биле күрүне комитеди.

Чаңгыс инспектор кижиниң харыылаар чери 40-50 гектар. Ол черлерге чадаг кижиниң чедери берге. Бойдус үрегдекчилериниң холунда күштүг техника бар. Оларны тудуп, харыысалга онаары дыка берге. Кажан өрт болу бээрге, орта чедип хынаар дээш орукка машина дозарга, турбас, чок-ла болза, төле дээр. Орук дүрүмүндө өртке чоран улусту алыр ужурулг. Ону чолаачылар билбес хире. Бисти күрүне ажылдакчылары деп хүндүлөп көрбейн турар. Арга-арыг ажыл-агый инспектору, чогум кым сен? Сени хоойлу кажан камгалаарыл?

Адгжы БИЙ-КАРА.
Шуурмак.

ЧЕРЛИК ШАЙ

Бистиң бурунгу өгбелеривис шайны кончуг хүндүлээр чоран. Тайга-таңдының янзы-бүрү катарындан шайны кылып ижип чораннар. Ынчангаш оларның назыны узун, кадык-шыырак чүвези ында боор деп бодаар мен. Чогум төөгүден алырга,

шайның чурту Индия, Кыдат, Цейлон дээш баар-ла болгай. Тывада бойдустуң бодунуң берген шайы база бар. Ону черлик шай дээр. Бистиң Кара-Холдун чурттакчылары черлик шайны хайындырып ижип турар. Ону канчаар ажаап алырын кончуг эки билер.

Өг-бүлестиниң библиотекасында "Лекарственные растения Тувы" деп А.А.Лагеряның ному бар. Ол номда эм ояттар чуррунда черлик шай чок болду. Номнун автору Кара-Хөлге четпээни ол ирги бе деп бодадым. Ол шайны хайындыргаш ижерге, кандыг-даа шайдан дудак чок боор чорду. Тускай эртемниг



кижилер черлик шайны өөренип көрүп, ону эртемге үндөзилеп, шынарын тодарадыр болза, чонга дыка ажыктыг боор.

Ортун-оол САЛЧАК.
Кара-Хөл.

КАТАП УЛАМЧЫЛАЗА...

Моң мурнунда ТР-ниң Долгандыр хүрээлел хайгаараар талазы-биле күрүне комитеди турда, "Бойдуска чүрээнден ынакшы" деп конкурсту организа-стап чорудуп турган. Кажан РФ-тиң Чазааның структуразы ескерилгени-биле ол комитет дүшкен. Ооң соонда "Шын" солунга бойдус дугайында материалдар ховар үнүп турар апарды. Кажан конкурс чоруп турда, чогаалчыларның, биолог башкыларның, күш-ажылдың хоочуннарының, көдээ бижикчилериниң дыка солун чүүлдери үнүп турган.

Ол материалдарны өөреникчилерге ажылгаарга, дыка солун. Херек кырында бистиң амыдыралывыста болуп турар болуушкуннарны бижээн боор. Бойдус биле кижжи тудуш холбаалыг болгай, бо конкурсту улаштыр организаастаарын дилээр-дир мен.

Лариса САЛЧАК.
Каа-Хем кожуун.

ОНЗА КАМГАЛАЛДЫГ ЧЕРЛЕР

Тыва — бойдустуң чайгаар бүткен чараш черлери-биле Россияның девискээринде онзаланып турар булуңнарның бирээзи. Камгалалдыг черлерни бистиң өгбелеривис шаг-төөгүден бээр боттары шилип ап чоран. Онзагай даглар, арга-арыглыг черлер, тел ыяштар, хөлдөр, кара суглар болгаш аржааннар ээлиг деп санап, ыңдыг черлер ыдыктыг деп көрүп, камнап хайгаарап чораннар. Орта ажыл-агый чорударын болгаш мал кадарарын чөпшээрвейин турган. Ол черлерни чүгле чүдүлгеге ажыглап чоран эвес, бойдус камгалалында кончуг улуг рольду ойнап чоран. Ооң ачызында бо хүннерге чедир дыка хөй үнүштер, дириг амытаннар камгалап арттынган. Тываларның бойдуска чүдүлгези, оларның

— Бистиң үениң кол сорулгачы бойдустуң бодундан чаааттынган кайгамчык чараш булуңнарывысты камгалап арттырар болгай, ол талазы-биле бодалыңар кандыгыл, Айдын Чылбааевич?

— Бистиң ыракта эрткен үеvis болгаш амгы үе тудуш холбаалыг. Тус черниң чурттакчыларының бойдус камгалалының талазы-биле ханы билишкени республикага заповедник херээн сайзырадырынга кол үндөзиниң болуп турар.

Бо хүннерде бойдус камгалалының айтырымы болгаш ооң курлавырларын чөптүг ажылгаары, биологтуг организмининиң ажыл-чорудулгазынга, долгандыр турар хүрээлелди арыг тургузарынга үндөзилеттинген турар ужурулг. Заповедниктер, национал парктар, заказниктер, бойдус парктары, бойдустуң тураскаалдары, ол болгаш өске-даа бойдустуң онза камгалалдыг девискээрлери экологтуг деңгелге турарын хандырар болгаш ооң-биле амгы болгаш келир үениң кижилериниң кадык тудуш холбаалыг дээрзин утпас ужурулг бис. Бойдустуң онза камгалалдыг черлерин хайгаараары болгаш биологтуг девискээрлериниң турум сайзыралын хандырары бо хүнде ТР-ниң Чазааның болгаш Бойдус курлавырларының талазы-биле күрүне комитединиң ажыл-чорудулгазының бир кол угла-нышыкыны болуп турар.

— Тываның девискээринде делегейиң онзагай булуңнары бар болгай, ооң келир үениң дугайында тускай көрдүнген программа бар ирги бе?

— Чүгле сөөлгү чылдарда бойдус заповедник фондузун экижидеринче угланган элээн хөй документилерни ажылдап кылгаш, хүлээп алган. Оларның эң колу: "Долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының дугайында" "Бойдустуң онза камгалалдыг девискээрлериниң дугайында", "Дириг амытаннар дугайында" ТР-ниң хоойлуларын хүлээп алган.

Янзы-бүрү мергежилдин эртемден биологтары космос медээзин ажыглап алгаш, шинчилел ажылдарын чорутканының түңнелинде, бойдустуң онза камгалалдыг девискээрлеринге эң ховар дириг амытаннарны болгаш үнүштерни камгалап

материалдыг сонургалындан бедик чоран деп улуг улустуң чугаалажыгы таварылга эвес.

Бо талазы-биле улуг ажылды мооң мурнунда турган ТР-ниң Долгандыр хүрээлел камгалаар талазы-биле күрүне комитеди чорудуп турган. Ам ол ажылды ТР-ниң Бойдус курлавырларының талазы-биле күрүне комитеди чорудуп эгелээн. Сөөлгү чылдарда Тываның онзагай камгалалдыг черлерин ажаап тудар ажыл канчаар чоруп турарын билип алыры-биле Бойдус курлавырларының талазы-биле күрүне комитединиң биологтуг курлавырларны камгалаар талазы-биле килдистиң харыысалгалыг ажылдакчызы Айдын Чылбааевич ООРЖАК-биле бистиң аравыста чугаа болган.

арттырарынче угланган экологтуг четкини ажылдап кылган. Ол ажылдың түңнелин "2005 чылга чедир Тыва Республикага бойдустуң онза камгалалдыг девискээрлерин планда көрдүнген: бойдустуң 2 паркты, 1 этнография паркын, янзы-бүрү хевириниң 37 заказниктерин, 39 эмнедип дыштанар черлерни болгаш курорттарны, хоорайларга болгаш чурттакчылыг черлерге ногаан зоналарны тургузар. Заповедник фондузунуң ниити шөлү республика девискээриниң 20 хуузун алыр ужурулг.

— Тыва Республиканың девискээринде бойдустуң онза камгалалдыг черлериниң девискээриниң хемчээли кайы хирел, Айдын Чылбааевич?

— Амгы үеде бистиң республикада бойдустуң онза камгалалдыг девискээриниң хемчээли 1448540,2 гектар, ол ниити республиканың девискээриниң 9 хуузу болуп турар. Тыва Республикада бойдустуң онза камгалалдыг девискээринге 2 заповедниктер, 16 заказниктер болгаш бойдустуң республика ужурулгалыг 13 тураскаалдыг черлери кирип турар.

— Бойдустуң онза камгалалдыг черлеринге республиканың кайы девискээрлери кирип турарыл, тодаргайлап чугаалап көрүнерем?

— Тывага бир дугаар күрүне заповедниги "Азас" 1985 чылда тургустунган, ооң ниити шөлү 300390 гектар. Ол Тожунуң төп ыйгылаажында чыдып турар. Сибириниң эң чараш булуңнарының бирээзи, бойдустуң курлавырлары-биле кончуг байлак. Заповедниктиң девискээринде кончуг ховар дириг амытаннар чурттап турар, оларга Тываның сарыг кундузу, ирбиш, кара аист, эзир, хартыга болгаш куштуң янзы-бүрү хевирлери бар.

Күрүнениң "Успа-Нур ыйгылаажы" — бойдустан чайгаар бүткен заповедник. Биологтуг хүрээлел деп статусу алган болгаш 9 аңгы черлерден болгаш агаар-бойдустуң янзы-бүрү хе-

вирлеринден тургустунган девискээрлер. Заповедник 1993 чылда тургустунган, ында Тываның мурнуу чүгү колдуу кирип турар болгаш Моолдун сонгу аймактарының девискээрлери хамааржып турар. Бо бичии ыйгылаашта бүдүн делегейиң бойдус зоналары шупту киргени-биле онзаланып турар.

"Цугер-Элестин" девискээри бүгү делегейде эң сонгу элестиниң хову, дөңнөр болуп чыдар. Ол чер кырының эң ховар дириг амытаннары болгаш үнүштери-биле байлак. "Ямаалы" девискээри хову ыйгылаажында граниттен бүткен ортулук болуп кестүп чыдар. Ооң дагылыг черинче үне бээрге, бүдүн комплекс культура-төөгүлүг тураскаалдар: 400 хире курганнар болгаш даш тураскаалдар бар, оларның назыны 2-3 муң чылдар-биле санажыр.

Делегейиң биологтуг хүрээлели деп статусу алган 9 девискээрлериниң эң-не онзагайы Моңгун-Тайганың мөңгө доштуг черлери болур. Чөөн Сибирде болгаш Ыраакы Чөөн чүкте эң бедик чер далай деңгелинден 4000 муң метр чедип турар. Бо девискээрлер кайгамчык ховар дириг амытаннар-биле байлак. Оларның эң колунга тарбаган, черлик диис, кара кас, аргаркошкар, ирбиш дээш, өске-даа аңнар бар. Оларның чамдызы делегейиң Кызыл дентеринче кирип бижиттинген. Барыны Саянның мурнуу девискээри, Кара-Хөл болгаш Хан-Дээриниң девискээрлери онза камгалалдыг черлериниң санынче кирген.

— Бойдустуң онза камгалалдыг черлеринге Тываның оон өске кандыг девискээрлери кирип турарыл, Айдын Чылбааевич?

— Бойдус камгалалының талазы-биле күрүнениң 16 заказниктерин Тываның шупту зоналарындан шилип тургаш тургускан. Оларның 14-ү аңчыларның өлүк-тывыш чорударынга ажыглаттынып турар. Күрүне заказниги "Чагытай" сугнун болгаш хем кыдынының экологтуг системаның талазы-биле гидробиологтуг камгалалды тургускан. Чагытай хөлдө чамдык үнүштерниң хеври Байлак хөлге дөмөйлөшкөк болуп турары эртемденнерни сонургадап турар.

Сергей ХЕРТЕК
чугаалашкан.

Тываның каайлы черинде

ХЫНАЛДА КАНДЫГЫЛ?

Мен хоорай рыногунда хууда сайгарлыкчы кижини мен. Чамдык эштериниң сүмелээни-биле Моолдан барааннар алып бодан турар мен. Россияже кири сөөртүр чамдык барааннарга хамаарыштыр сертификаттарны кылдырып алыры албан дээр. Аңаа кандыг барааннар хамаарыштыр? База ол ышкаш каайлы эрттирилгези шыңгыраан дээр, ол шын бе?

А.Ондр.

Ийе, чамдык барааннарны Россия Федерациязынче кири сөөртүрде сертификатты кылдырары албан. А ол барааннарның даңзызын маңаа чыскаай бижиир болза, дыка узун апаар, ынчангаш оларның чүгле элээн кажынга доктаап көрээлинер. Аңаа эът

болгаш эът аймаандан кылыглар, балык, сүт продуктулары, дагаа чуургазы, ары чигири, ногаалар болгаш фруктулар, кофе, шай, далган, крупа кылыглары, таакты болгаш эмтаң аймаа, парфюмерия, косметика хевирлери, аяксава, идик-хеп, пес-таавы

болгаш бичии уругларга барааннар болгаш өске-даа чүүлдер хамааржыр. Бо барааннарның чамдык хевирлеринге сертификатты Тываның метрология болгаш стандартизация төвүнден алыр. Ындыг болзажок бо төп чүгле аш-чөмгө хамааржыр барааннарга шыңзылгаларны тыпсып турар, а арткан барааннарга Абакан, Красноярск хоорайлардан сертификатты кылдырып ап болур. Кири сөөртүр турар чамдык барааннарга мал эмчизиниң шыңзылдыгазы база негетинер дээрзин утпаңар.

Каайлы эрттирилгезинге хамаарыштыр 1999 чылда-ла Россия биле Моолдуң аразынга садыг-экономика харылзааларын сайзырадыры-биле РФ-тиң Чазаа №1045 доктаалды хүлээп ап, оң ботландырылдыгын чедип алган. Эрткен чылдың декабрьда делегей деңнели-биле туттунган "Хандагайты" эрттирилге чери ажыттыңан, удавас "Цаган-Тологой" база "Шара-Суур" эрттирилге черлери ажылгалга кирер. Ийи чурттарның аразынга чүгле садыг болгаш культура харылзаларын быжыглаар сорулга-

биле эвес, а каайлы эрттирилгезиниң шыңгарын экижидери-биле оларны планнаан.

2002 чылдың эгезинден эгелеп каайлы албанының ажыл-чорудулгазын шыңгыратканынга чамдык таварылгаларда таарзынмаан хөөннер тургустунуп турар. Тываның каайлы албанының ажылдакчылары даштыкы чурттар биле экономиктиг харылзааларны улам быжыглаары-биле РФ-тиң Каайлы кодекзинге даянып, ажыл-чорудулганы чорудуп турарын сайгарлыкчылар база билген турары артык эвес.

СИЛЕРНИ ЭПЧОК ЧҮҮЛДЕРДЕН КАМГАЛААР

Шөлээлеп дыштаныр үе келген. Ооң-биле чергелештир кым каяа дыштанырын баш бурунгаар боданып, бодунга шилилгени кылып алганы чугаажок. Кандыг-даа кижини көрбээн черинге чедиксеп, барбаан хоорайларын кезиксээр, а бир эвес улустарда ындыг арга, күзел тыптып келген болза, дараазында бо материалды номчурун сүмелээр-дир мен.

Дыштаныр шөлээзиниң хонуктарын утгундурбас кылдыр эрттирери кижини бүрүзүңе күзенчиг. Ынчалза-даа ыңай-бээр ырак черлер чораан кижини, ылаңгыя херээженнер, хол курут келбези билдингир. Ыяап-ла бодунга бир-ле чараш хепти, сырғаны, билзекти азы өске-даа каасталга аймаан албан садып алыксаар. Ынчангаш бо чүүлдү номчааш, бодунарның күзелиңерге чогуур харынып тып, каайлы чериниң документилеринге болгаш ооң хыналдазынга хамаарыштыр херек ужурулгачууларды билгеп алыр силер дээрзин сагындырайн. Мону номчааш, бодунарның эпчок чүүлдерден камгалап алырыңарны утпаңар.



РФ-тиң каайлы кызыгаарын эртер кижини бүрүзү бижимел-биле демдегледир ужурулгачуулар бараанының кири бижидилгезин кылып ТД-6 хевирниң каайлы декларациязын долдурары албан. Кызыгаар эртер кижилер боттарының күзели-биле база шилилгези-биле өске-даа барааннарны, аргалыг-ла болза, бижимел хевирге медеглээр. Албан бижимел-биле медеглелдиг барааннарның тодаргай даңзызы 1999 чылдың январь 25-те КТК-ның 38 дугаар дужаалы-биле үнген. ("Российская газета" солунун 1999 чылдың июнь 8-те 108 дугаар үндүрүлгезинде парлаан.)

Бодунда ап чоруур хууда ювелир каасталгаларны бижимел-биле демдеглевейн барып болур, ынчалза-даа оларны, аргалыг-ла болза, каайлы декларациязынче кири бижиирин сүмелеп турар. Чүге дизе даштыкыдан эккел чыткан бараанның өртээ 1000 доллардан ашпас болза, каайлы телевири чокка эртип болур. База кажан кызыгаарны эрткеш, дедир кээп турар үенерде силерниң үр үеде эдилээн билээнер азы алдын илчирбегер чаа саттыңан эвес болгаш ооң өртээ муң доллардан эвээш дээрзинге бадыткал кылбазы-биле.

Колдуунда аңаа эң-не аар өртектиг шактар, кештен кылган тоннар, видеокамера дээш, өске-даа улуг өртектиг чүүлдер хамааржыр. Ону база-ла чоруп тура демдегледир. Чүге дээрге дедир кээп турар үенерде хыналда кылып турар каайлы инспектору ап чорааныңар чүүлдеринерниң өртээн даштыкыдан садып алган барааныңар, суй белектеринер өртээнге кири санап албазы-биле баш удур дыңнадырын сүмелеп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, каайлы телевири чокка силерниң бодунарга сонгаар чо-

руурда ап чораан эт-херекселиңер база ол ышкаш чораан черинерден саттыңып алган барааныңар өртээ муң доллардан хөй эвес болур болза, хостуг эртип болур.

Бир эвес үндүрген чүүлдүң фактызы бадыткалтынмаан база ооң ниити түңү инспекторнун хыналда үезинде 1000 доллардан ажа берген болза, ынчан ол ажа берген түңден каайлы телевириң төледири-биле негелде кылырының барымдаазы инспекторга тургустунуп келир. Ынчангаш каайлы инспектору-биле шыңгы чугаалажыр мурнунда, баштай даштыкыже үнериниң бетинде бодунга ап чораан чүүлдериниң даңзызын айткан декларациялыг болуру чугула. База ол ышкаш кызыгаардан дашкаар саттыңан бараанының чеги бар болза, улам эки.

аңаа декларация долдурбайн барып болур. Долларже кирерге валютаның түңү бичии-даа ажа бээр болза, ынчан декларацияга бүдүн түңнү ажа бергени-биле катый долзу-биле айтыр.

Валютаны үндүрерде кандыг чөпшээрел документилери херегил? Бир эвес 1500 долларга чедир болза, аңаа кандыг-даа документ, тускай акша солчулганы кылып пунктудан справка херекчок. Ап чоруур долларыңар түңү бичии-ле ажа дүжүп турар болза, справканы чүгле чогуур хемчээлден ашкан түңүңе долдурар, ол бистиң таварылыгында чүгле 5 доллар болур. Хамааты кижини бодунда 10 мундан эвээш туда долларлыг болур болза, чүгле солчулга чериниң

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, каайлы телевири чокка силерниң бодунарга сонгаар чоруурда ап чораан эт-херекселиңер база ол ышкаш чораан черинерден саттыңып алган барааныңар өртээ муң доллардан хөй эвес болур болза, хостуг эртип болур.

справказы

херек. Хары угда өске-өске чурттарның валютаны 1500 американ долларда болза (бо хүннүң деңнели-биле), ынчан справка-даа, чөпшээрел-даа херекчок. А хемчээлден эрте берген болза, ыяап-ла ажа берген валютаның түңүңе тургускан чөпшээрел документизи негетинер.

Бистиң акшага хамаарыштыр алыр болза, Россия кызыгаарындан үнерде, шалыңның адаккы 500 хемчээлинден ашпас болза, аңаа бижимел медеглел херекчок. Амгы үеде шалыңның адаккы хемчээли каайлы хемчеглеринге 100 рубль кылдыр тургускан, азы декларация чокка, хөй-ле дизе, 50 муң рубльди үндүрүп болур.

Хамаатыларга Россияже даштыкы валютаны кириери кандыгыл? Чоокка дээр-ле валютаны кириери кызыгаар чок болгаш албан бижимел дыңнадыг чок турган. Март 15-тен эгелеп КТК-ның дужаалын езугаар даштыкы валюта 10 мундан ажа бээр болза, ыяап-ла бижимел медеглел турар. (Медеглелге 10 мундан ажа берген хемчээлдин кезин эвес, а бүдүн түңнү кириер). Валютаны кириери кызыгаар чок Ынчалза-даа болганчок кызыгаар ажып турар Россияның хамаатыларынга, валютаның хензиг-даа кезин болза, демдеглээрин сүмелээр артык эвес.

Чүге дизе каайлы декларациязы дээрге эрттирип турар чүүлдүң ниити түңүн айтып турар чөпшээрел документизи болгай.

Садыг-саарылга кылырынга хамаарышпас аңаа кижилерге бараан сөөртүрүңе чигелделер көрдүңен. Тодаргайлаарга, аңаа кижини кири сөөртүр турар бараанын, бир эвес ооң өртээ 1000 доллар эквалентиге дең, деңзизи 50 кг-ден ашпас болза, каайлы болгаш үндүрүг телевириңден хостадып болур. Узун хуусаалыг сургакчылаашкын ужурундан азы кандыг-бир чылдагаан-биле үзүктел чок чыл ажыр даштыкыга чурттап турган болза, ынчан дедир чанарда 5 муң долларга бараанны, ооң каш килограммы хамаарылга чокка, эккел болур. Дезип көшкен болгаш албадал-биле көшкен кижилерге өртек-даа талазы-биле, деңзи-даа талазы-биле кызыгаар-хемчээл турбас.

Бир эвес шак бо параметрлер (50 кг, 1000 доллар) ажа бээр болза, ынчан 30 хууну каайлы болгаш үндүрүг дээш тыртар. Ынчалза-даа ол ажа берген хемчээлдин 1 кг-де, 4 евродан эвээш эвес болур. Бо дүрүмнер амдызында бараанга хамаарыштыр, кымның өртектери 10 муң американ доллардан ашпайн турардыр, а деңзизи — 200 кг-ден хөй эвес, оларга күштүг болуп турар.

Каайлы болгаш үндүрүг телевири чокка түр када эртип турар барааннарның чижек даңзызын каайлы эргелел

А каайлы эргелелиниң черин таварыштыр телевири чокка 2 литр арага аймаа (пиво, виноград арагазы, вермут, виски-даа болгал-ла) база 400 штук яңзы-бүрү таакпы аймаа эртип болур.

Шөлээже үнер мурнунда

биле катый болгаш аңаа хамааржыр чүүлдери, хөгжүм херекселдери, бижик машиналары, персоналдыг компьютерлер, уругларның болгаш инвалид улустарның коляскалары дээш яңзы-бүрү кижиниң хууда ажылгалынга хереглээр хөй санныг барааннар хамааржыр.

Кижиниң бодунга болгаш чоок улусунга азы саарылгага ажылгаар барааннарга хамаарыштыр каайлы чериниң инспекторунун хамааты кижиниң чорук чораанының бүгү-ле байдалдарын өөренип көргөниңге үндезилеп, шийтпирни хүлээп алыр. Ынчангаш каайлы черинге силерге кандыг-бир дооразында хамаарышпас айтгыры сала берзе, дүвүрөп кайгаваңар. Хөй санныг бараан ап чораан таварылгада инспектор ооң каяа херегин, кандыг черге ажылгаарын тодаратып, хемчээлин, санын илчиредири-биле олче чугула кичээңгейни сала бээр ында.

Бир эвес кым-бир кижини чаңгыс аай фасоннун, өңнүн, размериң база чаңгыс ол-ла бараанны өй-хемчээл чокка эккел чыткан болза, хыналда кылып турар инспекторга ону кандыг сорулгалыг аппарат чыдарының дугайында тайылбырлавын, каайлы черин эртери чөгөнчиг. База ол ышкаш херээжен кижиниң салаа бүрүзүңде чаңгыс аай хевирниң билзектери, мойнунда хөй-ле алдын илчирбелер кедирген болза, ынчан коммерцияга ажылгаар дээни ол деп эскеригте чедирер болгаш аңаа протоколду тургузар апаар. Чаңгыс аай бараанны, хөй эвес-даа болза, ол-ла кижилерни, удаараа дес-дараалаштыр эрттирери, демей-ле саарылга кылырынга ажылгап турар-дыр деп каразышкыңа чедире бээр.

Наталья МОНГУШ.

Тываның каайлы чериниң парлалга секретары.

Сөөлгү үеде Россияда күш-ажыл пенсиязының хемчээли чылдан чылче өзүп турза-даа, ооң хемчээли пенсионер кижиниң амьдырап-чурттаарының адаккы хемчээлинге ыракта четпес. Пенсияның хемчээли ук кижиниң күш-ажылчы салышкынынарындан шоолуг хамаарышпайн турар болгаш чурттуң экономиказындан, чаңгыс аай социал үндүрүгнүң чыгдынып турарындан база ажылдап турар кижилер-биле ажылдавайн турар кижилерниң санарының аразында хамааржылгазындан хамааржып турар. Оон аңгыда тускай эртемниглерниң санап үндүргени-биле пенсия фондузунга чоннун ажылдап ап турар ниити орулганының чүгле 35,8 хууздундан дадывыр кирип турар. Азы чоннун ниити орулганындан пенсия фондузунче 28 хуу эвес, а чүгле 11 хуу дадывыр кирип турары ол. Ынчангаш шалыңның чажыртынып чыдар кезээн илередип, ПФ-тиң орулганын улгаттырары база үстүндө бижиттинген болгаш күш-ажыл пенсиязының хемчээлин улгаттырарына багай салдар чедирип турар байдалдарны чок кылыры — пенсия реформазының сорулгазы.

Ооң-биле чергелештир Россияның пенсия фондузунун бодунун ажыл-чорудулгазынга удуртулга бодуруп турганы Россия Чазааның доктаалдарының база Федералдыг хоойлуларының чамдык чүүлдери пенсия системазынга чаартылгаларны (реформаны) кылып чорударына дүүшпейн турар апарган.

Ынчангаш Россияның Чазаа, РФ-тиң Президентизи 2001 чылдың июнь айда пенсия реформазының программазын боттандырырыңче угланган хоойлулар телевилелдерин Күрүне Думазынга кириген.

Күрүне Думазы бодунун хуралдарына ол телевилелдерни чаңгыс эвес удаа сайгарып көргениниң түңнелинде, ол-ла чылдың ноябрь 30-де эң кол үш хоойлуларны хүлээп алган, а Федерация Чөвүлели декабрь 5-те ол хоойлуларны бүрүнү-биле деткээн. Адак сөөлүндө РФ-тиң Президентизи В.В.Путин декабрь 15-те 166-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациязында күрүнениң пенсия хандырылганының дугайында», 167-ФЗ дугаарлыг Россия Федерациязында пенсияга албан-биле камгаладылгалыг болурунун дугайында» база декабрь 17-де 173-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациязында күш-ажыл пенсияларының дугайында» хоойлуларга атты салган. «Российская газета» солуннун декабрь 20-деги үндүрүлгезинде бо үш хоойлуларны чырыкче парлап үндүрген болгаш ук хоойлулар ол хүнден эгелээш күштүг болуп, 2002 чылдың январь 1-ден эгелеп ажылдап эгелээш.

Бөгүн солуннун номчукчулары Россия Федерациязында пенсияга албан камгаладылгалыг болурунун дугайында хоойлунун чамдык кол-кол чүүлдери-биле таныштырар сорулгалыг мен. Чүге дизе бо хоойлу үндезин чаарткыч хоойлу бооп турар. Ук хоойлу пенсияга албан-биле камгаладылгалыг болурунга киржип турар талалар — камгаладылгалыг кижилер; ол кижиниң өмү-нээзинден пенсия фондузунга дадывырны шилчидип берип турар бүдүрүлгө, албан чери, организациялар, арат ажыл-агыйы азы хуу ажыл-чорудулгалыг сайгарлыкчы; пенсия фондузу — оларны аразына харылзаштырып турар хоойлу бооп турар. Бо хоойлу 6 улуг эгелиг, 34 чүүлдерден (статьялардан) тургустунган. Бирги

эге ниити кирилделиг эге бооп турар. Ийги болгаш үшкү эгелерде албан-биле камгаладылгалыг болурунга киржип турар талаларны эргелерин, хүлээлгелерин база харысалгаларын тус-тузунда делге-

турган таварылгада, дадывыр пенсия фондузунче шилчиттинмээн-даа болза, ол кижиниң күш-ажыл стажы санаттынып турган. А чаа 167-ФЗ дугаарлыг хоойлунун 7-ги чүүлүнүн 2-ги пунктузун езугаар дадывыр

Специалиске сөс

ПЕНСИЯГА АЛБАН КАМГАЛАДЫЛГА ДЕП ЧҮЛ?

реңгейи-биле бижээн. Дөрт дугаар эгеде пенсия фондузунун бюджетиниң кандыг-кандыг дөстөрдөн тургустунарының, ооң чарыгдаттынар статьяларын санап көргүскен. Беш дугаар эгеде камгаладылгалга дадывырнының тарифтериниң талазы-биле делгеренгей тайылбыр бердинген.

Бо хоойлуларда бир чаа чүүл болза күш-ажыл пенсиязының назылап кырааны дээш база инвалид апарган таварылгада тыпсыр хевирлери: бирээде, кол кезек; ийиде, камгаладылгалыг кезек; үште, чыылдалыг кезек деп үш-үш кезектерден, а азырадыкчызын чидирген дээш тыпсыр хевир: а) кол; б) камгаладылгалыг деп ийи кезектен тургустунар. Күш-ажыл пенсиязының кол кезээ шупту кижилерге бир дөмей 450 рубльге доктааттынган болгаш федералдыг бюджеттен акшаландырынып турар. Күш-ажыл пенсиязының ийги камгаладылгалыг кезээ күш-ажыл кылып чораан кижиниң ажылдап ап чораан шалыңының, пенсия фондузунче төлөп турган дадывырнының хемчээлдеринден болгаш күш-ажыл стажындан дорт хамааржыр. Күш-ажыл пенсиязының ийи дугаар кезээн тыпсырының бир кол негелдези 5-тен эвээш эвес күш-ажыл стажтыг болуру база дадывыр чогуур үезинде төлеттинген турары. Мурнунда чылдарда камгаладылгалыг кижиге шалың санап

төлеттинмейн турган үе күш-ажыл стажынга кирбес. Ынчангаш 2002 чылдың январь 1-ден эгелээш пенсияже үнер чамдык кижилер эргиде ажылдап ап чораан шалыңы база ажыл стажының хирешаа-биле күш-ажыл пенсиязының ийги кезээн эвээш хемчээлдиг санадып ап болур. А шуут ажылдавайн чораан, стажы чок кижилер пенсияның бо хевирин шуут албас.

1996 чылдың апрель 1-деги 27-ФЗ дугаарлыг «Күрүнениң пенсия камгаладылгалының системазында хууда (персонафикация) учет дугайында» Федералдыг хоойлу езугаар РФ-те чурттап турар 14-тен өрү назылыг кижилер бүрүзү пенсия фондузунга албан-биле учетка туруп, бүрүткедир ужурлуг болгаш пенсия фондузу ол кижилер бүрүзүнге агар санны ажыткан. 1998-2001 чылдарда пенсия фондузунче шилчитинип келген дадывырлар ол кижилерниң агар санарында чыгып чыдар. «Россия Федерациязында пенсияга албан-биле камгаладылгалыг болурунун дугайында» хоойлу езугаар күш-ажыл пенсиязының ийги кезээнге шилчитинген дадывыр ук кижиниң ол-ла агар санынага немежир. А күш-ажыл пенсиязының үшкү кезээнче шилчиткен дадывырны чыгдынып чыдары-биле ол-ла агар санга тускай кезекти ажыдары көрдүнгөн.

Күш-ажыл пенсиязының ийги болгаш үшкү кезектеринде чыг-

дынып чыдар дадывырлар алызы барып, ук кижиге пенсия кылдыр дедир эглип кээр. Оон аңгыда күш-ажыл пенсиязының үшкү кезээнде чыгдынып чыдар дадывырны кандыг-бир компанияның капитал салышкынынга кириштиргеш, оон алган орулганы ол-ла дадывырның кырынче немеп каар болгаш пенсия курлавыры көвүдөп чыдар апаар. Ол ышкаш шуут кайда-даа ажылдавайн турар камгаладылгалыг кижиниң адынга күш-ажыл пенсиязының бо кезээнче дадывырны төлөп, алызы барып, ук кижиге пенсия кылдыр төлеттинер курлавыры база тургузуп ап болур. Россия Федерациязында пенсияга албан камгаладылгалыг болурунун дугайында хоойлунун бешки эгезиниң 22-ги чүүлүндө камгаладылгалга дадывырнының тарифтерин айыткан. 2001 чылдың декабрь 31-ге чедир санаттынган дадывыр бүрүнү-биле пенсия фондузунун агар санынче шилчиттинип турган, а 2002

сиязының үшкү кезээнче шилчидер. Бо хоойлунун 24 чүүлүндө дадывырны санаарының чурумун, ону төлээриниң чурумнарын база хуусааларын айыткан. Ынчангаш организациялар дадывырын шилчидерде федералдыг бюджеттин база пенсия фондузунун кодтарын тодаргайы-биле айтып, күш-ажыл пенсиязының кандыг кезээнче шилчидерин айтып турар хүлээлгелиг. Организацияларның ПФ-че дадывырны долу хемчээлдиг, чогуур үезинде шилчидип турарын үндүрүп органдары хынаар. А өй-шаанда шилчиттинмээн дадывырны, хөөлээшкүн түнүн пенсия фондузу суд дамчыштыр төлеттирер деп ук хоойлунун 25 чүүлүндө айыткан.

Бо хоойлунун 27-ги чүүлүн езугаар бир эвес организациялар азы сайгарлыкчылар чогуур үезинде (үндүрүп инспекциязынга бүрүткеткениниң соонда 30 хонук иштинде) пенсия фондузунга учетка туруп бүрүткетпейн барган тава-

чылдың январь 1-ден эгелээш дадывырның 50 хуузу федералдыг бюджетке күш-ажыл пенсиязының кол кезээн акшаландырыры-биле, а арткан 50 хуузу пенсия фондузунун агар санынче күш-ажыл пенсиязының камгаладылгалыг болгаш чыылдалыг кезектерин акшаландырыры-биле шилчитинер. Ол-ла хоойлу езугаар күш-ажыл пенсиязының камгаладылгалыг болгаш чыылдалыг кезектеринче шилчитинер дадывырның тарифтери кижилерниң хар-назынының база шалыңының чыл эгезинден хемчээлиниң аайы-биле аңгы-аңгы бооп турар.

Бир эвес эр кижилер 1952 чылда, а херээжен кижилер 1956 чылда болгаш ооң мурнунда чылдарда төрүттүнген болза, күш-ажыл пенсиязының чыылдалыг кезээнге дадывыр санаваас, а чүгле камгаладылгалыг кезээнге санаар. 1953 чылда 1966 чылга чедир төрүттүнген эр кижилер, 1957 чылдан 1966 чылга чедир төрүттүнген херээжен кижилерден тырткан дадывырның 12 хуузу (а көдээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүкчүлеринге 8,3 хуузу) күш-ажыл пенсиязының ийги кезээнче, а арткан 2 хуузу — күш-ажыл пенсиязының үшкү кезээнче шилчидер. 1967 чылда болгаш ооң соонда чылдарда төрүттүнген кижилерден тырткан дадывырның 8 хуузу (4,3 хуузу) күш-ажыл пенсиязының ийги кезээнче, а арткан 6 хуузу — күш-ажыл пен-

рылгада беш муң рубльге, а 90 хонук иштинде бүрүткел эртпээн болза, 10 муң рубльге торгаар эрге пенсия фондузунда бар. Бир эвес дадывырын төлөвээн азы ону төлээриниң баазыын эвээш кылдыр айыткан таварылгада организацияны төлеттинмээн түннүн 20 хуузуна чедир торгаар. Бир эвес бо чорукту өжегерээн болдурган болза, төлөзө чогуур түннүн 40 хуузуна чедир торгаары көрдүнгөн.

«Россия Федерациязында пенсияга албан-биле камгаладылгалга дугайында» хоойлунун 30-ги чүүлүндө камгаладылгалыг кижиге пенсия дептери бээри көрдүнгөн. Ол дептерде ооң ээзи боду агар санының тускай кезээнде айыткан информацияны дептеринге кирип бижип алыр.

Бо хоойлуларга хамаарыштыр сонугаан айтырылгаларына делгеренгей информацияларны солуннун номчукчулары, организацияларның удуртукчулары, бухгалтерлери, кадрлар ажылы харылап турар кижилери кожууннарда, хоорайларда пенсия фондузунун төлээлеринден, пенсия эргелелдериниң удуртукчуларындан болгаш тускай эртемниглеринден билип ап болур.

Ол ышкаш дадывырларны шилчидериниң кодтарын база билип ап болур.

Зайцев МАЙДЫР,
Тес-Хем кожуунда пенсия салбырының төлээлекчизи.

Хадың суурда хоочуннар бажың-интернадында БОТТАРЫ-ЛА НЕГЕЙ БЕРГЕН

Би-Хем кожуунунуң Хадың суурунда Кызылдың хоочуннар болгаш инвалидтер бажың-интернадының салбырын ажыткандан бээр чаа-ла чартык чыл чедип турар. Бо үениң иштинде кандыг байдалда ажылдап, чурттап турарын сонургап, оң эргелекчизи Александр Донгакович Дыпльжык-биле учурашкыш, ооң-биле чугааны мооң адаанда парладывис.

— Онзагай агаар-бойдустуг, арга-эзимнер-биле бүргеткен кончук чараш черде туттунган Хадың суурда хоочуннар болгаш инвалидтерниң бажың-интернадында 40 хире күш-ажылдың хоочуннары, назылап кырааннар күрүнениң долу хайгааралында алдынган чурттап турар. Бо дээрже ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының болгаш Кызылдың хоочуннар бажыңының баштаар чериниң улуг күженишкиниң ажылының түннели деп көөр апаар.

Социал адырнын чаа албан чериниң ажыттынганы чүгө кырганнарга эвес, хадыңчыларга база улуг өөрүшкү болган. Чүгө дизе суурнуң чурттап чонунун аразындан ажыл чок аныктар ажылга тургустунуп, салбырын ажылдакчыларының өзөөн тургускан. Ниитизи-биле 16 кижип кырганнарга бүгү талаалыг таарымчалыг байдалды тургузар дээш, дүне, хүндүс дивейн мында ажылдап турарлар. Оларның аразындан эмчи сестразы Оксана Санчайбаны, поварлар Алекмаа Бай-Кара биле Любовь Куулары онзалап демдөглөп болур. Бо аныктар хоочуннар болгаш инвалидтерниң кадыкшыл байдалын хайгааравышаан чогуур эмчи дузасын көргүзүп, хүн бүрүдө шынарлыг болгаш амданыг аш-чемнерни белеткээш, кырганнарның хүндүткелин чаалап алган.

Мында чурттап турарларга эки болзун дээш 2 телевизорну

дыштанылга өрээлдеринде тургускан, кызыл-булунда культура-массалыг болгаш спортчу хем-чеглер планнаттынганы үелерде эртип турары эки.

Ынчалза-даа чаа үнген бо чылда эгезинден эгелеп эк-не берге айттырыгда келдивис. Ол чүл дээрже, ооң мурнунда чылдарда кырганнарның пенсиязының 75 хуузун бажың-интернадын агар санынче шилчиткеш, а арткан 25 хуузун пенсия алыкчызына берип турган. Пенсионерлер ол алган пенсиязының акшазы-биле боттарының күзөөн чүүлдерин садып ап турган. Чаа 2002 чылдан эгелеп күрүнө хандырылганында пенсионерлерниң пенсия акшазын бүрүнү-биле холга бээр деп үстүндөн айттышыкын келген. Ол бир талазында, пенсия алыкчызы кижиге канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү болганы чугаажок. А өске талазында, ол чүүл дыка муңгаранчыг байдалга экелгенин маңаа чугаалаксап тур мен.

Пенсияны бүрүнү-биле кырганнар ап эгелээш, ол акшазын өскээр ажыгалап, 10-15 хонук иштинде арагалап, орун-дежөөнге кадыг, суук албанын салып, бот-боттарын эки-бак сөглежип, дүвүрээзини болдурган. Кажан алган акшазы төнө бээрже, улаштыр боттарының идик-хевин, харын-даа күрүнениң өңчүзү болур интернаттын эт-севин оорлап, садып ижип эгелээнин чү деп көөрүл? Шак бо мындыг дүшкүрүлүг байдал

арага ишпес, езулуг күш-ажылдың хоочуннарынга база аарыгаржык кырганнарга амыр-дыш бербестээн.

Хоочуннар бажыңы дээрже күрүнениң социал хандырылганында албан чери болганда, маңаа албан сагыр ужурулуг дүрүмнөр турар. Ону чурттакчы бүрүзү албан сагыр ужурулуг, харын-даа оларның дорт хүлээлгези-дир дээрзин сагындырыксаан ийик мен. Бо интернатта чурум үрээр кырганнарны хуралдарга сайгарып, негелде тургузарга, «Мени бо бажыңдан үндүрер эргеңер чок!» дээш, сула чаннап олурап боор-дур. Ынчангаш хоочуннар бажыңына кырганнарны хүлээп алырда, тускай негелделерни тургусса чүл деп бодумнуң саналымы кирип тур мен деп, эргелекчи бодумнуң чугаазын комудал-биле доосту.

Шынап-ла, боттарының долу харысалганында болгаш хандырылганында хүлээп алганы социал камгалалы чок (мында пенсионерлер, инвалидтер) кижилери мындыг байдалдыг дүвүрээзини тургусканы чүгө Хадыңның хоочуннар болгаш инвалидтер бажың-интернадының эргелекчизиниң эвес, өске-даа шак ыңдыг социал албан черлериниң ажылдакчыларын дүвүредир ужурулуг. Ынчангаш чер-черлерде хоочуннар бажыңнарының удуртукчулары төпке чыгып, шыңгыы корумчурумну тургузар талазы-биле санал-онын берип, арга-сүмезин дыңнажып, дуржулгалары солчуп, бир-ле шийтпирни үндүрерин хоочуннар боттары-ла негей бергени илдең-дир.

Айлаң МОНГУШ.

Корум-чурум камгалалында

АЖЫРЫМЧЫЛАРГА КЭӨРГӨЛ ТУРБАС

Эрткен 2001 чылда Ак-Довурак хоорайның иштики херектер килдизи 493 кем-херек үлгедиглерин бүрүттээш. Кем-херек үлгедигишкенини колдуунда арагалаашкының түннелинде өзүп көвүдөп турар. Ол ышкаш кижиниң амы-тынынга чедер, кадыкшылга аар кемдээшкниң чедирер чоруктар араганың хайындан чыл келген тутум өзүп орат.

Он ийи айның иштинде хоорайның девискээринге 22 өлүрүкчү чорук, 67 аар кемдээшкниң чедирген, үптөкчи чорук 16, дээрбечи херек 43, оор херек үлгедигишкенини 132 болуп турар. А өг-бүлө иштинге болган үлгедигишкенинер чыл дургузунда 57 бүрүттөттинген. Оларның аразында өлүрүкчү чорук 12, аар кемдээшкниң чедиргени 35 болуп турар. Ынчап кээрге 7 өлүрүкчү чоруктуң, 26 аар кемдээшкниниң, 6 үптөкчи чоруктуң, 28 дээрбечи кем-херек үлгедигишкенини амгы үгө чедир ажык эвес, билдинмес болуп турар.

Хоорайда 34 арага садып турар «адрес» бажыңнарның эзелери багай шынарлыг, холуп каан спирт садып тургаш туттурган.

Иштики херектер ажылдакчылары олардан 1 тонна 69 литр 150 грамм этилдиг спиртти хавыргаш, торгаалга онааган. Шак мындыг кижилерниң арага саарылгазындан эрткен чылын республикага 221 кижип арагадан хораннанып өлгөн. Хоойлуда хоруглуг, кижилерни өлүм-чидимге, айыыл-халапка таварыштырып, боттарына чийк орулга кирип ап турар ажырымчы холтак сеткилди, арын-нүүр чок кижилерниң арага садып турар «адрестери» Ак-Довурак хоорайда көвүдөп турар. Чижек кылдыр оларга дараазында хамаатылары хамаарыштырып болур. Молодежная кудумчунда чурттап турар Иргит Сержи Херелович, Центральная кудумчунда Дорт-тай-оол Юнетта Борбак-ооловна, Саая Саяна Владимировна, Заводская кудумчунда Күжүгет Зинаида Валерьевна чангыс эвес удаа туттуруп турза-даа, тыва чонун «технар» арага-биле сугтарарын уламчылавышаан.

Холуксаалыг арага садып турган хамаатылары тутуп, административтик чурум үрээни дээш хоойлу езугаар 300-тен 10 мун

рубльге торгап турар бис. Олар торгаал алган хүндүндө эгелеп 15 хонук иштинде торгаалды төлээр, а бир эвес ол хуусаа иштинде торгаалды төлөвейн барганда, судтуң шийтпирни-биле чурум үрөкчизинден албадал-биле ажылдап турган шалыңындан, пенсиязындан, ажыл чоктар черинден ап турар пособиезинден, өөрөнип турар черинден стипендиязын тыртар азы эт-севин хавыраар.

2002 чылдан эгелеп холуп каан арага садып тургаш туттурган кижилерни Ак-Довурак хоорайның администрациясында комиссияга сайгарып эгелээш. Ынчангаш чурттакчы чон аразында багай шынарлыг «технар» арага садып турар хамаатыларга удур езулуг демиселди Ак-Довурак хоорайның иштики херектер килдизи чоруда берген. Хоойлу-дүрүмгө дүшпес, ажык-кончаа сүрүп, чонун хораннааш байып ап турар ажырымчы кижилерге кандыг-даа кээргел турбас.

Борис ДАРЖАА,

Ак-Довурак хоорайның ИХК-ниң участок төлээзи, милицияның капитаны.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Март 20-де Донгак Сарыкыевич МАРТ-ООЛДУҢ 70 харлаан юбилеи. Ол күш-ажылдың болгаш спорттуң хоочуну. Даанган ажылынга хөй санныг шаңнал-макталдарны ап чораан, хаакка маңнаарынга республиканың он бир удаа чемпиону. Кима Биче-ооловнаның кады чурттаан идегелдиг эжи, ажы-төлүнүң ынак адазы, кырган-ачазы, эдеришкен эштериниң хүндүткелинде, тайга-сынының аңчы оглуу болуп, чоргаар чурттап чоруур.

Эргим дунмавыс Донгак Сарыкыевичиге моон сонгаар-даа аас-кежиктиг, омак-хөглүг болурун, узун назын назылаарын, чаагай кадыкшылды сеткиливистен күзедивис.

Угбазы, честези Шыраптардан,
дунмалары Мария, Юра.



Николай Сатович БАЗЫР



Март 18-те Николай Сатович Базыр хенертен мөчээш. Николай Сатович Базыр 1949 чылдың июль 16-да Каа-Хем кожуунунуң Зубовка суурга төрүттүнген. 1966 чылда Кызылдың 2 дугаар школазын дооскаш, 1970 чылда күрүнениң Кызылда башкы институтунуң филология факультетинге өөрөнип киргеш, 1975 чылда орус-дыл болгаш литература башкызы мергежилди чедип алган. Школага үш чартык чыл ажылдаанының соонда, 1979 чылдың март айда «Тываның аныктары» солунга корреспондентилеп, информация, спорт болгаш шериг-патриоттуг кижизидилге килдизиниң эргелекчизинге ажылдаан.

1984 чылда «Шын» солунга ажылдап кирген. Н.С. Базыр 1987 чылдан 1989 чылга чедир үеде Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң эргелелинге ажылдаан.

1989 чылдың февраль айда СЭКП Тыва обкомунуң «Агитаторнуң блокнот» сеткүүлүнүң харысалгалыг секретарына

томуулаткан. Журналистикага ажылдап тургаш, Сибирьниң политехниктиг институтунга ийиги дээди мергежилдиң билин чедип алган болгаш дээди болгаш ортумак өөрөдилге черлеринге социал-политиктиг эртемнер башкылаар политолог болган.

1991 чылда Н.С. Базыр «Шын» солунга катап чедип келгеш, ук солунга килдис эргелекчизи, харысалгалыг секретарь болгаш кол редакторнуң оралакчызы албан-дужаалдарга ажылдаан.

Николай Сатович Базыр 1997 чылдан эгелээш, күрүнениң «Тыва» ТРК-га телевидение студиязының ниитилел-политиктиг редакциязының кол редакторуна ажылдап кирген.

Николай Сатовичиниң солуннарга парлаккан яязы-бүрү чүүлдери, телеэкраңга дамчыдылгалары оон амыдыралчы байлак болгаш профессионал дуржулгазын көргүзүп бадыткаан. Долгандыр турар чүүлдери ол сагыш-сеткилинге чок көрүп чораан. Оң ыңдыг характери бөдүүн кижилерниң өөрүшкүзүн болгаш чедер-четпестерин аждаарына дузалаан, республиканың эң чидиг айтырылгаларын көргүзөр арганы берген. Көргөн, бизжээ бүгү чүүлдерин кижилерниң чүректерин дамчыштыр эртирип келген.

Николай Сатович Базыр бөдүүн, ак сеткилди, эпиг-эвилең чоранындан ону өөрү хүндүлээр, аңаа ынак чораан. Талантылыг журналистин, ооң сеткилин чараш-каазы бистин чүректеривиске кезээде артар.

Бөлүк эш-өөрү.

Телевидение болгаш радио дамчыдылгалының күрүнө компаниязы «Тыва» телестудияның ниитилел-политиктиг редакциязының кол редактору

Николай Сатович
БАЗЫРНЫҢ

хенертен чырык өртемчейден чарлып чорутканын дыңнап-пышаан, ооң өг-бүлөзине, дөргүл-төрелдеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Март 20-де 12 шакта Кызыл хоорайның Декабристер кудумчузунуң 8 дугаар квартиразындан сөөлүгү орукче үдээр.

«Шын» солунунуң коллективи солунуң килдистеринге болгаш кол редакторунуң оралакчызына ажылдап чораан хоочун журналист

Николай Сатович
БАЗЫРНЫҢ

элекке мөчээни-биле ооң өг-бүлөзине, дөргүл-төрелдеринге болгаш чок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.



Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республикаың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.
Кол редактор
Светлана МОНГУШ.
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш,
С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторунуң оралакчызы — 3-33-91.
КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15,
үлөтпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер эреэли — 3-36-82,
бухгалтерия — 3-41-16;
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.
Тираж 6617.
Чагыл 30.

АГАР САНЬЫСЫ: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлу-жуудулгазының чорудулгазына контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүттөттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлааттынганы материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттынганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылгалы дээш авторлар боттары харыялаар.